

Zadanie publiczne pn. „II konferencja naukowa *Ostrołęka na przestrzeni wieków*” współfinansowane ze środków Miasta Ostrołęki i Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce.

Miasto Ostrołęka

Dr Jerzy Kijowski

Zofia Niedziałkowska – pierwsza badaczka dziejów Ostrołęki

Zofia Niedziałkowska – the first researcher of the history of Ostrołęka

Zofia Niedziałkowska jest jedną z najważniejszych osób w całej, prawie tysiąc lat liczącej, historii naszego miasta. Pierwszy honorowy obywatel Ostrołęki (1973), pierwsza osoba odznaczona (pośmiertnie) „Medalem Za zasługi dla miasta Ostrołęki” (1994), Ostrołęczanin roku 1987, honorowy członek Towarzystwa Przyjaciół Ostrołęki (1986), posiadaczka wielu orderów, krzyży, m. in. Złoty Krzyż Zasługi i Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, medali i innych odznaczeń oraz wyróżnień. Wymieniana jednym tchem obok księcia Siemowita III, królowej Bony, Antoniego Madalińskiego, Józefa Bema czy też Józefa Psarskiego. Jako jedyna spośród nich urodzona w Ostrołęce i tu spoczywa (obok Józefa Psarskiego) na ostrołęckim cmentarzu. Części z tych wyróżnień doczekała się jeszcze za życia ale większość dopiero po śmierci. To wtedy jej imię otrzymała ulica, rondo, Szkoła Podstawowa nr 5, aula w Zespole Kolegiów Nauczycielskich¹, odsłonięta została

¹ Dziś Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego

tablica na głazie kamiennym w miejscu gdzie mieszkała, przy ulicy Parkowej i pomnik-ławeczka przy ulicy Hallera obok „Jej” szkoły.

Przypomnijmy podstawowe dane z jej życiorysu. Urodzona 9 XI 1904 roku w Ostrołęce. Ojciec Henryk Niedziałkowski, pracownik Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych od Ognia w Ostrołęce, matka Stefania Aniela z domu Żbikowska. Brat Henryk (1898-1990) uczestnik wojny polsko-radzieckiej 1920 r. i Polskiej Wojny Obronnej 1939 r., żołnierz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie brał udział m. in. W walkach pod Tobrukiem i Monte Cassino. Siostra Maria p.v. Korzon, s.v. Korkozowicz (1905-1995). Maturę zdała w gimnazjum łomżyńskim (1923 r.), ukończyła studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego, uzyskując magisterium z historii w 1929 r. broniąc pracy pt. „Gospodarka finansowa Nowej Warszawy za czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego” (promotor - prof. Stanisław Arnold).

Pierwsza jej praca była w Warszawie w redakcji „Słownika Geograficznego Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych” gdzie odpowiadała za korektę treści historycznych w różnych przewodnikach po Polsce. W ostatnich latach przed wybuchem wojny zajmowała się dodatkowo ustalaniem prawidłowej nomenklatury miejscowości w niektórych rozkazach wojennych z 1920 r. oraz brała udział w opracowaniu materiałów dla potrzeb Biura Planowania przy Ministerstwie Skarbu, które dotyczyły rozbudowy przemysłu w Polsce w zależności od rozmieszczenia surowców. W 1929 r. rozpoczęła pracę w Ostrołęce z zadaniem założenia Archiwum Miejskiego i opracowania monografii miasta, co wykonała w ciągu dwu lat ale w zasadzie prowadziła ją przez całe swoje życie. W czasie okupacji była żołnierzem AK oraz prowadziła tajne nauczanie. Przeżyła powstanie warszawskie i obóz w Pruszkowie. Po wojnie pracowała jako nauczycielka w Zdunach, tam też początkowo mieszkała, a następnie aż do śmierci w Łowiczu. Prowadziła także prace badawcze, co zaowocowało opracowaniem dziejów Ostrołęki, książki która uzyskała w 1958 roku pierwszą nagrodę Polskiego Towarzystwa Historycznego na najlepszą pracę historyczną. Ukazała się ona drukiem w 1967 r. zyskując uznanie profesjonalistów i żywe zainteresowanie mieszkańców Ostrołęki.

Czymże zasłynęła ta skromna, cicha, „piękna pani” jak to o niej mówił pisarz i poeta Czesław Parzych. Odpowiedź na to pytanie tkwi już w samym tytule artykułu – „pierwsza badaczka dziejów Ostrołęki”.

Sztandarową jej publikacją jest bezspornie „Ostrołęka. Dzieje miasta”. Wynika to z kilku względów. Po pierwsze pionierskość tej pracy, bowiem nikt przed nią nie podejmował nawet w skromnym zakresie tego tematu. Po drugie niezwykle profesjonalizm i wysoki poziom opracowania. Jak to w pierwszym zdaniu Przedmowy do tej publikacji napisał wybitny polski historyk Stanisław Herbst: *Książka o Ostrołęce Zofii Niedziałkowskiej jest przedsięwzięciem trudnym ale udanym, stanowiącym istotny wkład do nauki, a zarazem jest dostępna dla szerokiego kręgu czytelników*². Wreszcie po trzecie opracowując monografię miasta autorka sięgnęła po wiele materiałów, które podczas zawieruchy wojennej oraz powodzi 1958 roku uległy zniszczeniu, w związku z czym jej informacje automatycznie stały się cennymi źródłami historycznymi.

Tak o swym przedsięwzięciu pisała sama autorka we wstępie do pierwszego wydania „Ostrołęki”: *„Stwierdzam, że wiele archiwaliów, z których czerpałam materiał bądź które w pewnych fragmentach znalazły się w monografii, uległo zniszczeniu w czasie II wojny światowej. Pomyślałam, że szkoda byłoby, aby ślad po nich zaginął i że jedynym sposobem przekazania ich treści jest rozszerzenie i wydanie mojej pracy. Spotkałam się również z zachętą ze strony środowiska uniwersyteckiego. I wreszcie względy uczuciowe – nie wygasło przywiązanie do miejsca, gdzie się urodziłam i spędziłam dzieciństwo. Ostatecznie jednak o ponownym moim przystąpieniu do systematycznej pracy nad dziejami Ostrołęki zdecydowało ogłoszenie w lecie 1957 roku przez Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego konkursu na prace regionalne*³.

Publikacja spotkała się z wieloma. W zdecydowanej większości pozytywnymi ocenami zarówno profesjonalnych historyków jak też zwykłych czytelników. *Oparła się na najdawniejszych materiałach archiwalnych – stwierdził znany ostrołęcki działacz społeczny i poeta Dionizy Maliszewski – które w obecnej chwili już nie istnieją, gdyż zostały zniszczone w czasie wojny. Autorka studiowała je na początku swej pracy (...). W dodatku do książki znajdujemy bogaty materiał źródłowy, dotyczący dziejów miasta, chociażby np. przywilej na wójtostwo Ostrołęki z roku 1373, liczne dekryty i przywileje, nadawane przez późniejszych władców, sprawozdania i raporty z prac rady miejskiej z różnych okresów historycznych itd.*

² Stanisław Herbst, *Przedmowa*, w: Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wydanie drugie uzupełnione, Warszawa 1975, s. 5

³ Zofia Niedziałkowska, *Wstęp do pierwszego wydania*, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wydanie drugie uzupełnione, Warszawa 1975, s. 8

*Ten bogaty materiał źródłowy podkreśla rangę książki*⁴. Ważne było również odniesienie historii miasta do sąsiednich terenów i sąsiednich miejscowości. Podniósł to m. in. Jerzy Kijowski w krótkiej recenzji zamieszczonej na łamach „Trybuny Mazowieckiej”: *Dzieje Ostrołęki, zresztą bardzo słusznie – pisał w niej – rozpatrywane są w kontekście i powiązaniu z dziejami najbliższych okolic, głównie Puszczy Zielonej. Stosowane są również porównania z innymi sąsiednimi miastami np. Łomżą, Ostrowią, Pultuskiem, a poprzez to ukazywane zarówno pewne analogie jak też swoista specyfika i odrębność*⁵.

O tym, że niełatwo jest napisać jednolitą monografię dziejów miasta wiedzą wszyscy którzy podejmują się tego zadania. A tak o trudnościach z tym związanych pisał Stanisław Herbst w przedmowie do książki Zofii Niedziałkowskiej: *Historia miasta, jeśli ma być naukowa, nie może być wyizolowana z otoczenia wiejskiego, któremu zwykle miasto służy. Nie może być traktowana bez uwzględnienia innych miast, które muszą stanowić materiał porównawczy, podstawę do wyodrębnienia naszego miasta bohatera, określenia jego cech indywidualnych*. Od siebie mogę dodać, że pisanie monografii szczególnie miast wymaga od piszącego dużej wiedzy z różnych dziedzin historii, trzeba bowiem znać się na problemach politycznych, społecznych, demografii, statystyce czy też biografistyce.

Książka Z. Niedziałkowskiej ukazała się czasie kiedy nastąpił swoisty renesans prac regionalnych. Jeszcze raz odwołajmy się do prof. Stanisława Herbsty, który stwierdził, że badania regionalne są potrzebne do: (...) *ogólnego postępu nauki, ze względu na możliwość wykorzystania zasobu ludzkiego, zapалу i pracowitości, tkwiących poza wielkimi ośrodkami naukowymi, a także ze względu na dostęp regionalnych historyków do masowych, lokalnych źródeł terenu, czego nie zastąpią doraźne dojazdy zawodowych badaczy*⁶. (...) *Są one konieczne przede wszystkim nie dla ogólnopolskiej syntezy, ale dla szkoły i popularyzacji wielkiej historii na przykładzie szczegółowego miejscowego materiału*.⁷

Pięknie o publikacji Niedziałkowskiej wypowiedział się ówczesny prezes Polskiej Akademii Nauk, wybitny historyk Aleksander Gieysztor twierdząc, że monografia Ostrołęki⁸. to „rara avis (rzadki ptak). Z kolei Adam Dobroński, historyk, autor monografii Ostrowi Mazowieckiej i Białegostoku, stwierdzając, że:

⁴ Dionizy Maliszewski, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, „Trybuna Mazowiecka, 13 września 1967

⁵ Jerzy Kijowski, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Trybuna Mazowiecka, 18.X.1979 (w posiadaniu autora)

⁶ Stanisław Herbst, *Regionalne badania historyczne w przeszłości i w Polsce Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 5/6, s. 531

⁷ Tamże

⁸ *Biuletyn informacyjny Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych*, 1983, nr 1-2, s. 3

Zofia Niedziałkowska napisała bardzo dobrą monografię miasta rodzinnego podkreślił m. in. Jeszcze jedną cechą charakterystyczną dla historyczki Zofii Niedziałkowskiej była wyjątkowa dbałość o poprawność warsztatową, wręcz kult dla szczegółów. Dzięki temu monografia Ostrołęki została wzbogacona o bardzo cenne aneksy, kronikę najważniejszych wydarzeń, indeksy, spisy i mapki.

Warto przypomnieć, że praca Niedziałkowskiej o Ostrołęce uzyskała pierwsze miejsce wśród prac o charakterze naukowym w konkursie ogłoszonym przez Polskie Towarzystwo Historyczne. Wydawcą monografii w nakładzie 2 tysięcy egzemplarzy był Mazowiecki Ośrodek Badan Naukowych (pierwsza praca wydana przez ten ośrodek), a druku podjął się Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu. O szczególnych walorach książki i jej niezwykłej poczytności może świadczyć fakt, że od ukazania się jej pierwszego wydania w 1967 roku w przeciągu nieco ponad pół wieku wyszły kolejne cztery wydania (1975, 1979, 2002 i 2023).

Książka Zofii Niedziałkowskiej uzyskała bardzo dobre opinie profesjonalnych historyków. W Przedmowie do jej pierwszego wydania, jej redaktor naukowy, znakomity historyk, ówczesny prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego profesor Stanisław Herbst napisał: *Ktokolwiek zechce podjąć podobne zadanie niech dobrze policzy się z siłami i czasem. Wyjątkowo się to tylko udaje. Tym razem się udało*⁹. Swój tekst kończy słowami: *Książka o Ostrołęce jest pięknym plonem pracy wielu lat, wynikiem dużego trudu podjętego na marginesie codziennego wysiłku nauczyciela – chciałoby się powiedzieć nieodzownym jego uzupełnieniem. Trud ten było mi dane nie od dziś oglądać, tym większą więc odczuwam satysfakcję widząc obecnie jego owoc dojrzwały*¹⁰.

Praca Zofii Niedziałkowskiej, została także pozytywnie omówiona w innych recenzjach specjalistycznych, jak też w prasie. Stanisław Pazyra, wybitny znawca Mazowsza, kończąc długą, wnikliwą recenzję konstatawał: *Podane wyżej uwagi oraz usterki i niedociągnięcia nie umniejszają jednak ogólnej wartości pracy. Uwagi bowiem natury ogólnej, dotyczące samej koncepcji monografii i sposobu jej realizacji, choćby ze względu na swój charakter dyskusyjny, mogą być pomocne przy opracowaniu monografii innych miast. Dobrze się jednak stało, iż Zofia Niedziałkowska, mimo licznych trudności, doprowadziła swoje dzieło do szczęśliwego końca. Monografia ta bowiem niewątpliwie przyczyni się do*

⁹ St. Herbst, *Przedmowa*, w: Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wydanie drugie, Warszawa 1975, s. 5

¹⁰ Tamże

popularyzacji naszej wiedzy o północnym Mazowszu a zwłaszcza roli i znaczeniu miast mazowieckich¹¹.

Pozytywnie odnieśli się do niej także regionaliści z całego kraju. Między innymi Józef Ceglarz, historyk i wieloletni dyrektor Liceum Ogólnokształcącego w Żychlinie, pisał do autorki: „Składamy serdeczne podziękowania za cenną, niezwykle książkę, owoc wielostronnych dociekliwych badań będących rzadkim wzorem umiłowania – gniazda rodzinnego i Ojczyzny, której przeszłość jest nierozzerwalnie związana z Ostrołęką. „Ostrołękę” czytam kilkakrotnie, szczególnie rozdziały dotyczące jej powstania oraz XIX wieku do dziś. Dociekliwość, pracowitość, oparcie się na przeszło 300 źródłach i opracowaniach, przy dobranych ilustracjach, planach, mapkach, szkicach czynią „Ostrołękę” wzorem chyba niedościgłym dla historyka nowego autoramentu”.

Ukazanie się pierwszej monografii miasta spotkało się z bardzo pozytywnym przyjęciem w Ostrołęce gdzie liczni mieszkańcy miasta przekazywali autorce słowa uznania. Wyrazicielem tego może być list młodego wówczas ostrołęckiego artysty-malarza Stanisława Skolimowskiego skierowane do Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych: *Wieść, że jest w sprzedaży dzieło naukowe o naszym mieście rozeszła się, powiem bez przesady, błyskawicznie. Ludzie masowo wykupywali wydanie – kupującymi byli zarówno dzieci, młodzież, jak i najstarsi obywatele miasta. Nabywały ją Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Miejskiej Rady Narodowej, urzędy i instytucje do swoich bibliotek, szkoły. Pewna ilość książek została zakupiona przez Powiatowy Dom Kultury i Prezydium PRN jako upominki dla pisarzy, artystów naukowców, których często w naszym mieście gościmy. Kupowali tę książkę ludzie, którzy mają za granicą krewnych i znajomych wywodzących się z Ostrołęki, aby móc im posłać pamiątkę z Ojczyzny¹².*

Na ciekawy, rzec by można socjologiczny, aspekt znaczenia tej publikacji zwrócił uwagę Wojciech Woźniak w swoich „Szkicach Ostrołęckich: *Miastu okaleczonemu w czasie wojny w swojej substancji ludzkiej i materialnej, w ciągłości kultury, potrzebna stała się po wojnie zarazem odbudowa i odzyskanie poczucia tożsamości historycznej, tym bardziej, że do Ostrołęki zaczęli napływać nowi mieszkańcy. Zainteresowanie przeszłością miasta, a właściwie jego tożsamością, zaczęło się niebawem coraz bardziej nasilać, gdy Ostrołęka rozbudowywała się już*

¹¹ Stanisław Pazyra, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, w: Rocznik Mazowiecki, 1969, nr II, s. 360

¹² Fragment listu Stanisława Skolimowskiego do Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych z 1 października 1967 r., w aktach Mazowieckiego Towarzystwa Kultury

jako ośrodek przemysłowy. Nowi mieszkańcy szukali odpowiedzi na pytanie gdzie właściwie zamieszkali, ostrołęczanie rodowici musieli się zastanawiać, czy to co poznali, według miejscowej tradycji, stanowi już całą niezbędną wiedzę o mieście rodzinnym, a ponadto kształt miasta zmieniał się w oczach i pojawiło się pytanie, czy za parę dziesiątków lat pozostanie tutaj jeszcze naprawdę ta sama Ostrołęka? W procesach nowej integracji – po wojnie, w warunkach nowego ustroju, migracji po wprowadzeniu przemysłu – książka Zofii Niedziałkowskiej w dziejach miasta stała się tutaj konieczna do życia wspólnego. Nowa społeczność Ostrołęki, jako kategoria kulturalna (...) powstaje przy udziale tej książki¹³. Warto nadmienić, że książka ukazała się do tej pory w pięciu wydaniach: w 1967 w 1850 egzemplarzach, w 1975 w 3000, w 1979 w 4 650, w 2002 roku 2000 egz. i w 2023 roku 500 egzemplarzy. Daje to łączną liczbę 12 tysięcy egzemplarzy i bardzo wątpię czy jest w Polsce miasto podobnej wielkości jak Ostrołęka gdzie było wydana monografia w większym nakładzie.

Oczywiście nie oznacza to, że historia Ostrołęki pióra Zofii Niedziałkowskiej nie zawiera żadnych błędów, nieścisłości czy też pominięć. Takich książek po prostu niestety nie ma. *Wiadomo również – konkludował Stanisław Pazyra, że nie na dzieła tak wspaniałego, które nie wymagało by dodatkowych badań i ponownego opracowania niektórych choćby poruszonych w nim zagadnień¹⁴. I dalej St. Pazyra odnosi się krytycznie do samej konstrukcji i układu monografii pisząc w swej recenzji m. in.: Wielowiekowe dzieje Ostrołęki starała się autorka przedstawić na 220 stronach, przy czym sam tekst uzupełnia bogaty materiał ilustracyjny zajmujący także wiele miejsca. Musiało się to odbić na wyborze problematyki oraz na sposobie jej przedstawienia. Spowodowało to też, że autorka cały ten długi okres dziejów miasta zmuszona była potraktować zbyt może ogólnikowo. Poszczególne zaś rozdziały, poświęcone różnym podokresom są objętościowo niewielkie, ponieważ liczą po kilka do kilkunastu stron tekstu, łącznie z materiałem ilustracyjnym, często zajmującym całe strony. W tak małych objętościowo rozdziałach trudno było oczywiście wyczerpać cały materiał i dać pełny obraz miast w zakreślonych ramach chronologicznych¹⁵. O ile w zasadzie trudno się nie zgodzić z tymi uwagami, o tyle osobiście uważam, że niesłuszne są zastrzeżenia St. Pazyry dotyczące naukowości publikacji. Recenzent pisze bowiem: *Stanowisko autorki, która wysuwa na pierwszy**

¹³ Wojciech Woźniak, *Szkice ostrołęckie*, Ostrołęka 1989, s. 10-11

¹⁴ Stanisław Pazyra, *Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka. Dzieje miasta*, w: *Rocznik Mazowiecki*, 1969, t. II, s. 358

¹⁵ Tamże

*plan zagadnienie popularyzacji – w zasadzie słuszne – nie powinno jednak chyba stać na przeszkodzie zrealizowaniu jednocześnie drugiego nie mniej ważnego celu, a mianowicie pogłębieniu dotychczasowej wiedzy*¹⁶. Uważam, a takie też stanowisko reprezentuje większość historyków profesjonalistów, w tym m. in. i tych których opinie są prezentowane w tym materiale, że praca Niedziałkowskiej nie tyle, że pogłębiła wiedzę o mieście ale wręcz w sposób pionierski ją ukazała.

*Autorka o wiele więcej miejsca poświęca przeznaczyla na zobrazowanie dziejów politycznych ze szkodą dla treści gospodarczo-społecznych i demograficznych – to jedna z uwag jaka zgłosił na łamach „Kwartalnika Historycznego Witold Pruss – Wydaje się np., zbędny szczegółowy opis kampanii wojennych z okresu powstania listopadowego oraz charakterystyka sylwetek ludzi nie związanych z Ostrołką (np. Jan Henryk Dąbrowski)*¹⁷. Z kolei Adam Dobroński zauważa, że: *Autorka pominęła niektóre wątki, uzupełniając je w drugim i trzecim wydaniu. Dotyczy to zwłaszcza umiłowanych lat II Rzeczypospolitej, natomiast pozostały luki w rozdziałach traktujących o dobie zaborowej, uznawanej za „obcą”*¹⁸. Od siebie mogę dodać, że mankamentem jest brak wykorzystania źródeł rosyjskich w tym przede wszystkim Pamiatnoj książki łomżyńskiej guberni i Trudów Warszawskiego Statystycznego Komiteta.

Próby kontynuowania monografii Ostrołęki uwzględniającej lata powojenne podjęte zostały na początku lat siedemdziesiątych w związku ze zbliżającymi się w 1973 r. obchodami 600-lecia miasta. Z ramienia i upoważnienia władz powiatowych i miejskich oraz jako wiceprzewodniczący Komitetu Obchodów przeprowadziłem w tej sprawie rozmowy z Zofią Niedziałkowską. Niestety spotkałem się z odmową motywowaną wiekiem i faktem zamieszkiwania poza Ostrołką. Pani Zofia wyraziła jedynie zgodę na opracowanie drugiego pełniejszego wydania „*Ostrołki. Dziejów miasta*”. Ukazało się ono z pewnym poślizgiem w dwa lata po obchodach tj. w 1975 roku. Sprawa kontynuowania monografii miasta powróciła dwadzieścia lat później w połowie lat dziewięćdziesiątych już po śmierci Zofii Niedziałkowskiej. Z pewną dozą przekory można stwierdzić, że sprawcą tego (w pozytywnym rzecz jasna znaczeniu) był dr Stanisław Pajka, który w swej biografii Zofii Niedziałkowskiej napisał m. in.: *Dzieje Ostrołki zostały doprowadzone do 1945 roku, a więc okres po II wojnie światowej czeka na swego*

¹⁶ Tamże

¹⁷ Witold Pruss, *Publikacje Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych*, Kwartalnik Historyczny, 1970, nr 2

¹⁸ Adam Dobroński, *Zofia Niedziałkowska w roli historyka*, w: St. Pajka, *Zofia Niedziałkowska, pedagog, historyk, regionalista*, Łomża 1993/94, s. 89

*dziejopisa. Niebawem minie pół wieku i nikt, jak dotąd, nie podjął się opracowania tego okresu. I trudno dziś powiedzieć, kiedy znajdzie się taki badacz, podobny do Niedziałkowskiej, który zechce podjąć się trudu kontynuacji „Dziejów Ostrołęki”. Wszak tego rodzaju prace wykonywane w „pojedynkę”, z dala od ośrodków naukowych, przy jednoczesnym obciążeniu obowiązkami zawodowymi, wymagają ogromnego trudu i wielu lat pracy. Wbrew pesymistycznym przewidywaniom Stanisława Pajki wkrótce bo już kilka lat po śmierci Zofii Niedziałkowskiej i po ukazaniu się Jej biografii władze miasta ogłosiły konkurs na napisanie powojennej historii Ostrołęki. Jego zwycięzca Jerzy Kijowski bezzwłocznie rozpoczął peregrynacje po archiwach m. in. w Warszawie, Otwocku, Łomży, Białymstoku i Pułtusku by „już” po 6 latach móc zameldować o wykonaniu zadania. Opasłe liczące niemal 850 stron tomisko pt. „Dzieje Ostrołęki 1944-1975” ukazało się w 2002 roku. W tymże samym roku wydana została praca Janusza Gołoty pt. „Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym 1918-1939”. Warto przy tym nadmienić, że praca Jerzego Kijowskiego pod nieco zmienionym zakresem i tytułem „Historia najnowsza Ostrołęki na tle regionu kurpiowskiego stanowiła dysertację doktorską, zaś Janusza Gołoty rozprawę habilitacyjną¹⁹. Wstęp do swej publikacji nieprzypadkowo, lecz jak najbardziej świadomie, nawiązując do pracy swej poprzedniczki Jerzy Kijowski rozpoczął od słów: *Siedemdziesiąt lat temu, absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego, ostrołęczanka Zofia Niedziałkowska przygotowała do publikacji monografię Ostrołęki, miasta licząc wówczas ponad pięć i pół wieku, będącego siedzibą powiatu oraz głównym centrum miejskim dla Kurpiowskiej Puszczy Zielonej i szlacheckich zaścianków. Praca Ostrołęka. Dzieje miasta ukazała się dopiero w 1967 roku zyskując uznanie zarówno profesjonalistów, jak i szerokiej rzeszy czytelników. Świadczyć może o tym fakt, że zarówno pierwsze wydanie tej książki, jak i dwa następne, bardzo szybko zniknęły z księgarskich półek. Monografia Zofii Niedziałkowskiej była przywróceniem ostrołęczanom pamięci o swoim mieście, które wielokrotnie wciągane było w rytm wielkiej historii*²⁰.*

Nawiązując w tym miejscu do cytowanej prognozy dr. Pajki można stwierdzić, iż na szczęście nie spełniły się jego przewidywania odnośnie kontynuacji pracy Zofii Niedziałkowskiej, natomiast w pełni potwierdzam, że jej kontynuowanie rzeczywiście okupione zostało olbrzymim trudem i wieloma latami pracy. Zofia

¹⁹ Jerzy Kijowski obronił pracę w 2005 r. na Uniwersytecie w Białymstoku, zaś Janusz Gołota na Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego w 2004 r.

²⁰ Jerzy Kijowski, *Dzieje Ostrołęki 1944-2000, Ostrołęka, 2002, s.11*

Niedziałkowska nieprzerwanie uzupełniała i poprawiała treść swoich publikacji penetrując w tym celu różne archiwa. Takim bardzo wymiernym, a przy tym spektakularnym przykładem tego był odnaleziony przez Nią odręczny list skierowany przez naczelnika powstania Tadeusza Kościuszkę do generała Jakuba Jasińskiego z 9 sierpnia 1794 roku: „Generale na miłość Boską zaklinam abyś pospieszył do Ostrołęki”²¹.

Rok 2002 był w ogóle rokiem bardzo pomyślnym dla opracowań historycznych o Ostrołęce, Ukazało się wówczas czwarte wydanie „Ostrołęki. Dziejów miasta”, dwie wspomniane wcześniej prace – Janusza Gołoty i Jerzego Kijowskiego oraz Księga Żydów Ostrołęckich²². Ciekawą formę miała praca Pani Zofii. Ukazała się ona po śmierci autorki i przygotowana została przez kilkusobowy zespół redakcyjny pod kierownictwem prof. Adama Dobrońskiego, który tak pisał o jego dokonaniach: *Staraliśmy się więc zachować autorski charakter pracy Ostrołęka. Dzieje miasta, w niczym nie uchybić zasługom Zofii Niedziałkowskiej. Jednocześnie należało uzupełnić tekst podstawowy o nowe wątki, a tu i ówdzie dokonać małych korekt. Tak postępowała zresztą Autorka przygotowując kolejne wydania swego dzieła. Powstał zespół redakcyjny, który podjął się nieco ryzykownych, a przecież niezbędnych zmian*²³. W skład powyższego zespołu weszli: Małgorzata Balcerzak (archeolożka), Janusz Gołota, Radosław Waleszczak i Jerzy Kijowski, trud zilustrowania książki wziął na swe barki Czesław Parzych, zaś wszystkie prace redakcyjne wykonał Tomasz Kalinowski. Praca wzbogacona została o nowe aneksy, fotografie, nowe streszczenia, opis najnowszej literatury, dodatek do kroniki i plany współczesnego miasta. Tak opracowana i wydana publikacja stała się swoistym wzorem dla innych historyków szczególnie zajmujących się monografią miejscowości.

Kończąc problem monografii miasta należy wspomnieć, że w latach 2022-2023 w związku z 650-leciem Ostrołęki ukazały się trzy publikacje, z tego dwie w 2022 r.: Zofii Niedziałkowskiej „Ostrołęka. Dzieje miasta, do drugiej wojny światowej, wydanie piąte i Jerzego Kijowskiego, Dzieje Ostrołęki 1944-1975 i jedna w 2023 r. - Jerzego Kijowskiego i Jana Mironczuka – Dzieje Ostrołęki 1975-2023.

Drugą najpoważniejszą publikacją Zofii Niedziałkowskiej, co prawda tylko pośrednio związana z Ostrołęką, była praca „Bory ostrołęckie. Puszcza Zielona”,

²¹ Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka. Dzieje miasta, wydanie trzecie Ostrołęka 1983, s.

²² Księga Żydów Ostrołęckich, Ostrołęka-Tel Aviv 2002

²³ Zofia Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Wydanie czwarte uzupełnione i rozszerzone, Ostrołęka 2002

z podtytułem „Z przeszłości Kurpiów” wydana w 1981 roku. Między innymi prof. Anna Kutrzeba-Pojnarowa, wielce zasłużona w badaniach tego obszaru, tak rekomenduje w posłowie tę pracę: „... jest udaną próbą przypomnienia, uporządkowania i wzbogacenia wiadomości o zmieniającej się kolei losów tego wyodrębniającego się regionu geograficznego, historycznego i kulturowego, od pierwszych śladów jego zasiedlenia do roku 1939. Praca stanowi i kompendium informacji, dotyczących terenu i ludzi tej ziemi. Autorka przedstawia, na podstawie archiwaliów, prac poświęconych Kurpiom, jak również wspomnień rodzinnych i własnych obserwacji, w sposób zwięzły historię tego regionu”.²⁴

Ogółem dorobek wydawniczy Z. Niedziałkowskiej sięga ok. 40 pozycji, w których znajdują się publikacje, artykuły, wstępy, obszerniejsze opracowania, recenzje itp. Przy czym w zasadzie wszystkie z nich dotyczą Ostrołęki. Oprócz *Ostrołęki. Dziejów miasta* i *Borów ostrołęckich* wymienić należy jeszcze trzy inne wydawnictwa tej autorki. Był to: *Zarys historyczny dziejów miasta Ostrołęki do 1945 roku*, którego ukazało się cztery wydania. Pierwsze było w 1982 roku, drugie rok później, trzecie uzupełnione w 1989 roku i ostatnie w 2019²⁵.

Kolejna pozycja wydawnicza dotycząca Ostrołęki autorstwa Zofii Niedziałkowskiej to *Kronika najważniejszych wydarzeń z dziejów miasta Ostrołęki do 1945 roku* wydana w 1989 roku. Rekomendując ją czytelnikom w Przedmowie napisałem wówczas m. in. *Jeśli w organizmie ludzkim główną konstrukcją stanowi układ kostny, na którym opiera się całe ciało człowieka, to w historii tym trzonem są konkretne fakty, daty, nazwiska dające zawieszenie całej tkance opisowej, określonym komentarzom i interpretacjom. Na tym polega główny walor każdej kroniki, w tym i tej ostrołęckiej. Autorka niezwykle wnikliwie odnosi się do każdego istotniejszego wydarzenia jakie miało miejsce w ciągu przeszło sześciu wieków ujętych w kronice „Orlego” miasta – Ostrołęki. Problemy historyczne przeplatają się z gospodarczymi, militarne z kulturalnymi, tam gdzie jest to możliwe i konieczne precyzowane są dokładne datyienne, gdzie indziej miesięczne lub roczne. Cała praca to swoista mini historia miasta szczególnie cenna dla osób, którym potrzebna jest jednostkowa informacja z dziejów Ostrołęki. W tym celu nie muszą oni sięgać*

²⁴ Anna Kutrzeba-Pojnarowa, *Przedślowie*, w: Zofia Niedziałkowska, *Puszcza Zielona. Boty ostrołęckie*, Warszawa 1981, s. 8-9

²⁵ Szkoda, że przy druku czwartego wydania nie dokonano wnikliwej korekty merytorycznej stąd w publikacji znalazło się szereg błędów.

do pełnej monografii (której nota bene już i trzecie wydanie jest nieosiągalne w księgarniach) a wystarczy zajrzeć do przedstawionej Kroniki...²⁶”

Następna publikacja Zofii Niedziałkowskiej to *Obraz rzemiosła ostrołęckiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*. W oparciu istniejące archiwalia, relacje osób i własne wspomnienia Autorka ukazała życie i działalność zawodową oraz społeczną tej tak niezwykle licznej i ważnej dla miasta grupy jej mieszkańców. Publikacja która obecnie ukazuje się w druku, jest częścią pracy poświęconej rzemiosłu ostrołęckiemu – napisała no początku książki autorka - . *Opracowanie to nie uwzględnia całości rzemiosła Ostrołęki, gdyż nie obejmuje rzemieślników Żydów. Na przeszkodzie całościowemu opracowaniu stanęły by nie do pokonania trudności w zakresie zgromadzenia materiałów*²⁷. Nadto zamówienie skierowane przez władze ostrołęckiego Cechu Rzemiosł Różnych dotyczyło opracowania wyłącznie rzemiosła ostrołęckiego zamówienie to wypłynęło z odczucia potrzeby zaznajomienia swojej organizacji, jak również ogółu ostrołęczan, z problematyką rzemiosła polskiego, w szczególności cechową i z działalnością korporacji cechowych na terenie miasta w przebiegu dziejów²⁸. Szczególną, moim zdaniem, wartością tej pracy jest zamieszczenie 301 nazwisk mieszkańców Ostrołęki trudniących się rzemiosłem w okresie międzywojnia oraz 44, w większości unikatowych, fotografii.

Do książek pani Zofii odnoszących się do Ostrołęki zaliczyć trzeba także jej wspomnienia wydane w 100. rocznicę urodzin autorki pt. *Moja wycieczka w przeszłość 1904-2004* opublikowana w 2004 r. .Wydawcą było Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika i Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki. Pamiętać należy także o materiałach opracowanych przez Panią Zofię dotyczących historii Łowicza i ziemi łowickiej, w tym gminie Zduny gdzie pracowała niemal 20 lat.

Zofia Niedziałkowska nie tylko była autorką kilku publikacji ale i ich bohaterką. W 1994 r. nakładem OTN ukazała się praca Stanisława Pajki pt. *Zofia Niedziałkowska 1904-1991, pedagog, historyk regionalista*. Dość obszerna (niemal 150 stron druku) pisana jeszcze za życia Autorki dziejów ale wydana już po jej śmierci zawiera w zasadzie pełne informacje o jej życiu i dokonaniach. W zasadzie

²⁶ Jerzy Kijowski, *Przedmowa*, w: Zofia Niedziałkowska, *Kronika najważniejszych wydarzeń z dziejów miasta Ostrołęki*, Ostrołęka 1989, s. 3-4

²⁷ Sytuacja uległa znacznej poprawie w 2002 roku, kiedy to ukazała się w języku polskim Księga Żydów Ostrołęckich (istniała ona wprawdzie już od 1963 r. ale tylko w języku jidisz i hebrajskim). Warto nadmienić, że rzemiosło żydowskie stanowiło około połowy całości

²⁸ Zofia Niedziałkowska, *Obraz rzemiosła ostrołęckiego w okresie drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Ostrołęka 1985, s. 3

biografii Pani Zofii stanowi zaledwie 1/3 część całej pracy, reszta są to materiały „uzupełniające”. Stanowią je m. in. fragmenty wspomnień, noty o rodzinie, recenzje prac oraz fragmenty listów i życzeń. Jako rasowy socjolog dr Pajka nie byłby sobą gdyby odmówił sobie okazji do przeprowadzenia i zaprezentowania wyników ankiety dotyczących poczytności prac Zofii Niedziałkowskiej. Jest także test wiadomości „Czy znasz życie i dorobek naukowy Zofii Niedziałkowskiej”, indeks osobowy oraz interesujące, częstokroć unikatowe, fotografie. Drugą znacznie skromniejszą (28 stron druku) o charakterze popularnym jest książeczka pt. *Gdy serce tylko jedno, Zofia Niedziałkowska (1904-1991)* wydana w 2023 roku²⁹.

Panią Zofię charakteryzowała niezwykła pracowitość, która prezentowała przez całe życie. *Ta cecha towarzyszyła Jej od wczesnej młodości do prawie ostatnich dni* – pisał Stanisław Pajka – *Patrząc na jej życie można rzec, iż toczyło się ono według maksymy starożytnych filozofów: Pracuj i nie ustawaj, po siewach przyjdą zbiory*³⁰. Powszechnie podkreślane były i są stałe zainteresowania naukowe i wyraźne cechy badacza takie jak: dociekliwość umysłu, konsekwencja i dokładność, cierpliwość i ogólna wiedza naukowa. Przy pisaniu prac o Ostrołęce ważną rolę odgrywał sentyment do rodzinnego miasta. *Ostrołęka bowiem* – pisała Pani Zofia w niezwykle osobistym wstępie do drugiego wydania – *to moje i mojego rodzeństwa miasto rodzinne. I my, którzy dobiegamy kresu swego życia, coraz częściej wracamy doń pamięcią. To związanie z domem rodzinnym, Narwią, piaskami i laskami ostrołęckimi miało wpływ na podjęcie przeze mnie badań nad dziejami Ostrołęki, a później na ich kontynuowanie.*

Na zakończenie chce przedstawić kilka zdań, które napisałem w pierwszej rocznicę Jej śmierci i które znalazły się w „Tygodniku Ostrołęckim”: *Pani Zofia była człowiekiem pełnym zalet, wspaniałego charakteru i żarliwego serca. Skromna i bezinteresowna, dysponowała wielką wiedzą i umiejętnością jej przekazywania. Nie nęciły ją stopnie naukowe ani dyrektorskie stołki, nie angażowała się w rozgrywki polityczne, a mimo to a może właśnie dlatego, była wciąż żywym sumieniem tego miasta. (...) „Haec avis protege” – ochraniaj ptaku to miasto – ten napis widnieje na odszukany, zresztą przez panią Zofię, herbie Ostrołęki, a nikt przecież bardziej niż Ona ie chronił tego miasta, nie troszczył się o nie, nie*

²⁹ *Gdy serce tylko jedno, Zofia Niedziałkowska (1904-1991)*, Ostrołęka 2023; Tytuł stanowi fragment wiersza Czesława Parzycha o Zofii Niedziałkowskiej

³⁰ Stanisław Pajka, *Zofia Niedziałkowska, 1904-1991*, Ostrołęka 1993/1994, s. 60

przeżywał tak bardzo jego sukcesów i niepowodzeń i wreszcie nikt nie dal temu miastu, tego co dała mu pani Niedziałkowska – jego historię³¹.

Dorobek naukowy Zofii Niedziałkowskiej jest bardzo bogaty. Należą do niego: „Ostrołęka. Dzieje miasta” (pięć wydań - 1967, 1975, 1979, 2002 i 2023-pośmiertnie), „Puszcza Zielona. Bory ostrołęckie” (1981) „Kurpie. Bory ostrołęckie” (1988), „Zarys historyczny dziejów miasta Ostrołęki do 1945 roku” (cztery wydania - 1982, 1983, 1989, 2019), „Kronika najważniejszych wydarzeń z dziejów miasta Ostrołęki do 1945 roku” (1989), „Obraz rzemiosła ostrołęckiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)” - 1985. Są to także liczne opracowania w maszynopisie dotyczące historii Ostrołęki, Zdun i Łowicza, jak też artykuły w czasopismach naukowych.

Z. Niedziałkowska czynnie angażowała się w działalność społeczną. Pod koniec lat pięćdziesiątych aktywnie uczestniczyła w tworzeniu Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, będąc jedna z jej pierwszych członków i ściśle współpracując z jego pierwszym prezesem prof. Edwardem Ciborowskim. Należała do regionalnych organizacji w Ostrołęce - Towarzystwa Miłośników Ziemi Ostrołęckiej, Ostrołęckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, Towarzystwa Przyjaciół Ostrołęki i Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. Była przewodniczącą Komisji Historyczno-Regionalnej przy Zarządzie Okręgu ZNP Łódź, członkiem Rady Naukowej Stacji Naukowej Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych w Łowiczu i przewodniczącą Koła Terenowego Przyjaciół Towarzystwa im. Marii Konopnickiej w Łowiczu.

Zofia Niedziałkowska do końca życie utrzymywała ściśle kontakty z Ostrołęką. Zmarła 2 XI 1991 roku i zgodnie ze swą ostatnią wolą spoczywa w rodzinnym grobie na ostrołęckim cmentarzu. Przed budynkiem Zespołu Kolegium Nauczycielskich w Ostrołęce (ul. Parkowa 6) wmurowana jest tablica Jej poświęcona, imię Zofii Niedziałkowskiej otrzymała także aula w gmachu tej uczelni

Od 1929 r. rozpoczęła pracę w Ostrołęce z zadaniem założenia Archiwum Miejskiego i opracowania monografii miasta, co wykonała w ciągu dwu lat. Następnie pracowała w Warszawie w redakcji „Słownika Geograficznego”. W czasie okupacji prowadziła tajne nauczanie. Po wojnie pracowała jako nauczycielka w Zdunach, tam też początkowo mieszkała, a następnie aż do śmierci w Łowiczu.

³¹ Jerzy Kijowski, *Dała miastu jego historię, Pamięci Zofii Niedziałkowskiej w pierwszą rocznicę jej śmierci*, „Tygodnik Ostrołęcki, Nr 44, 1.11.1992, s. 9

Prowadziła także prace badawcze, co zaowocowało opracowaniem dziejów Ostrołęki, książki która uzyskała w 1958 roku pierwszą nagrodę Polskiego Towarzystwa Historycznego na najlepszą pracę historyczną. Ukazała się ona drukiem w 1967 r. zyskując uznanie profesjonalistów i żywe zainteresowanie mieszkańców Ostrołęki.

Zofia Niedziałkowska do końca życia utrzymywała ścisłe kontakty z Ostrołęką. Zmarła 2 listopada 1991 roku i zgodnie ze swą ostatnią wolą spoczywa w rodzinnym grobie na ostrołęckim cmentarzu.

Bibliografia

2. M. Bubrzycki (b.m.), *W hołdzie Zofii Niedziałkowskiej*, "Tygodnik Ostrołęcki", 1992, nr 21, s.4
 3. D. Jędrzejczyk, *Pani Zofia*, "Nowy Łowiczanin", 1991, nr 20, s.7
 4. J. Kijowski, *Zofia Niedziałkowska (1904-1991)*, „Pracownia", 1992, nr 9. s. 97-98
 5. J. Kijowski, *Dała miastu jego historię*, "Tygodnik Ostrołęcki", 1992, nr 44, s.9
 6. S. Pajka, *Jej pasje - szkoła i praca naukowa*, "Nowa Szkoła", 1984, nr 93, s.9a
 7. S. Pajka, *Miłość do ziemi rodzinnej*, "Tygodnik Ostrołęcki", 1984, nr 45, s.16-17
 8. Pajka, *Z miłości do ziemi Kurpiów*, "Zielony Sztandar", 1982, nr 24, s.11a;
 9. S. Pajka, *Zofia Niedziałkowska, 1904-1991, pedagog, historyk, regionalista*, Ostrołęka 1993/1994;
 10. W.M. Sawicki (wms), *Dwa spotkania z Zofią Niedziałkowską w Ostrołęce*, "Trybuna Ludu", 1983, nr 105;
 12. 11. W. Woźniak, *Zofia Niedziałkowska i Ostrołęka*, "Tygodnik Ostrołęcki", 1984, nr 11, s.17
- E. Zielińska, *Zofia Niedziałkowska (1904-1991), Bibliografia*, Ostrołęka 1995, druk pow., w posiadaniu Miejskiej Biblioteki Publicznej w Ostrołęce

Streszczenie

Artykuł traktuje o Zofii Niedziałkowskiej, której 120. rocznica urodzin obchodzona jest w bieżącym roku. Była to wybitna badaczka dziejów Ostrołęki i regionu. Jest autorką publikacji pt. „Ostrołęka. Dzieje miasta”, która okazała się w 5 wydaniach o ogólnym nakładzie ok. 12000 egzemplarzy. Zofia Niedziałkowska jest także autorką innych prac związanych z Ostrołęką i regionem, m.in.: „Puszcza

Zielona. Bory ostrołęckie. Z przeszłości Kurpiów”, „Obraz rzemiosła ostrołęckiego w II Rzeczypospolitej (1918-1939)”, „Kronika najważniejszych wydarzeń w Ostrołęce” oraz „Zarys historyczny dziejów miasta Ostrołęki (do 1945 r.). Napisała także kilkadziesiąt artykułów naukowych oraz pozostawiła po sobie znaczną ilość dokumentów związanych z regionem ostrołęckim.

Słowa kluczowe: Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka, historia, Kurpiowszczyzna.

Summary:

The article presents Zofia Niedziałkowska, whose 120th birthday anniversary is celebrated this year. She was a distinguished researcher of the history of Ostrołęka and the region. She is the author of the publication „Ostrołęka. Dzieje miasta” (“Ostrołęka. The history of the city”), which was published in five editions with a total circulation of approximately 12 000 copies. Zofia Niedziałkowska is also the author of other works related to Ostrołęka and the region, including “Puszcza Zielona. Bory ostrołęckie. Z przeszłości Kurpiów” (“The Green Forest. Ostrołęka Forests. From the past of Kurpie”), “Obraz rzemiosła ostrołęckiego w II Rzeczypospolitej (1918-1939)” („The image of craftsmanship in Ostrołęka in the Second Polish Republic 1918-1939”), „Kronika najważniejszych wydarzeń w Ostrołęce” (“The chronicle of the most important events in Ostrołęka”) and „Zarys historyczny dziejów miasta Ostrołęki (do 1945 r.)” (“The historical outline of the history of Ostrołęka (until 1945)”). She also wrote dozens of scientific articles and left a significant number of documents related to the region of Ostrołęka.

Keywords: Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka, history, Kurpie.